

KOMMENTAARID

A. KOONDMUISTENDID

A. W. Hupel (1737—1819) oli balti-saksa keeleteadlane, publitsist ja kultuuriloolane. Kogus palju väärtuslikke andmeid Eesti- ja Liivimaa ajaloo, geograafia, ökonoomika, etnograafia ja rahvaluule alalt. Teistest tähtsamad on «Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland» (I — 1774, II — 1777, III — 1782); «Nordische Miscellaneen» (28 osa — 1781—1791) ja «Neue Nordische Miscellaneen» (18 osa — 1792—1798); «Ehstnische Sprachlehre» (1780). Hupel on rohkem küll materjalide koguja kui nende analüüsija.

Käesolev teade Tõllu kohta on kirjanduses esimene. (V. Reiman, Kullakaevajad. Kivid ja killud I, lk. 18—20.)

Hupel olevat saanud oma andmed kelleltki Saaremaa pastorilt. (M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 5.)

P. Südda (Süda), Suur-Tõll, Saaremaa vägimees.

P. Südda biograafia kohta on olemas järgmised andmed. Ta sündis 20. veebruaril 1830. aastal Saaremaal Kihelkonnal Atla vallas Tammiku peres, käis 1842.—1846. a. Kihelkonna kihelkonnakoolis, hakkas 1847. aastal Anseküla Tiirimetsal külakoolmeistriks ja vallakirjutajaks. Aasta hiljem töötas ta juba Ansekülas köstri ja kihelkonnakoolmeistrina. 1867. aastal läks ta Kärlasse samasse ametisse. Leivatöö kõrval arendas ta silmapaistvalt muusikakultuuri, selleks asutas ta 1881. aastal Kärlasse mängukoori, peale selle on ta asutanud laulukoori. Erilist tähelepanu väärrib Süda Suure Tõllu muistendite kogujana, milleks ta tõenäoliselt on saanud mõjutusi «Kalevipojast». Rahvaluulelist ainekku on ta kogunud ka oma õpilaste kaudu, eriti Kärlas. Peale selle tegutses ta mitu aastat «Saarlase» toimetuses. Suri 27. detsembril 1892. a. Kärlas ja on maetud Kärla kalmistule. Raamatu Suurest Tõllust avaldas ta 1883. a. (V. Reiman, Suur Tõll, Saaremaa vägimees. Post. 10. II 1890, nr. 17, lk. 2; V. Reiman, Kullakaevajad. Kivid ja killud I. Tartu 1907, lk. 52—53; Kommunismi Ehitaja 23. VII 1959, nr. 87, lk. 3.)

Arvustus võttis Süda raamatukese hästi vastu. Nii kirjutati näit. teise trüki ilmumise puhul:

«Ja mis lapsele armas oli kuulda, see on armsaks jäänud ka mehele. Kui 1883 «Suur Tõll» trükis ilmus, siis tõusis lapsepõlve mälestus lapse-likust Saaremaa vägimehest uue võimuga silma ette ja tänu südamesse selle mehe vastu, kes kõik on kokku korjanud, mis vana rahva suus Suurest Tõllust veel iganes liikus, ja kes neist lihtsatest jutueiekestest oma koduse rahva vägimehele kauni pärja on pununud. Seda enam kui kuuleme, et see töö palju vaeva ja kulu ja higi on maksnud ja töö tegija 20 aastat otsa rahvaraamatust on püüdnud lugeda ja seletada, mis ta

nüüd meile pakub.» (V. R[eiman], Suur Tõll, Saaremaa vägimees. Post. 10. II 1890, nr. 17, lk. 1.)

Edasi aga rõhutab arvustaja, et raamatu lõpuosa sisaldavat sündsusevastast, mida soovitab hilisemais trükkides välja jätta.¹ Seda seisukohta kordab hiljem ka Eisen, leides, et raamat ei kõlba noorsoole ja et noorsool väljaanne Tõllust veel puudub. (M. J. Eisen, Endised jõumehed (1901), lk. 21.)

P. Süda raamatut on kasutanud M. Lipp Õpetatud Eesti Seltsis peetud ettekandes, mis on hiljem avaldatud ka trükkis: «Gross-Tõll, eine oeselsche Volkssage» (Sitzungsberichte d. GEG 1886, lk. 213—240). Lipu töö tähtsus on ennekõike selles, et selle kaudu sai välismaa kontakti Suure Tõlluga. Vaevalt erilist tähtsust on tema teoreetilistel arutlustel.

Süda ja Lipu järgi avaldas artikli ka R. Willmann (Rahva Lõbu-leht 1901, lk. 193—197). P. Süda järgi on koostanud samuti H. Bourgeois, Revue des Traditions populaires 1910. a. maikuu numbris, hiljem tuli see eriraamatuna pealkirja all «La Légende de Suur-Tõll, le géant d'Oesel». Ka enamik õpikuid on kasutanud Süda raamatut (K. A. Hermann, T. Sander, M. Kampmaa, V. Ridala, A. Raud), osalt arvestatud ka M. Lipu arutlusi. (V. Ridala, Eesti kirjanduse ajalugu I, lk. 62—67; M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu, lk. 8—9.)

Kuivõrd laialt P. Süda raamat siiski oli tuntud, sellest annavad tunnistust sealt loetud tekstide ümberjutustused, nagu näit. järgmine Võnnust, kus muidu Tõllu-lugusid ei tunta:

«Suure Tõllu poig ja Kalevi poig pillimeestena.

Ne olliva Uduvere küla pillimehe'. Keluse külast lätsiva läbi. Üts olli Suure Tõllu poig, tõine Kalevi poig. Katekeisi.

Sis võtiva kuuse maha, teiva viiulipilli. Mõlemba teiva. Sis oli pill valmis tettu. Sis naksiva timmima. Timsiva ütte: sang! sang! pung! pung! sang! sang! pung! pung! Sis tuli neil eestmäng:

Tiisu Tiiu oli ilus plika,
poiste pääl tema vaatas ikka.
Hommikul, kui tuba pühkis,
luuavarrega ta nisa nühkis!
Ussassaa, villenaa!
Kaale'ga Mihkel kaavanaa!

Noh, nüt olli neil pilli ära timm(i)tu, nüt tuli tuu pärismäng, valsi-lugu:

Pooli Ansu Tooma Tiiu,
Tiimu Toht ol'l pörandal.
Aaper juht ja marja mat'i,
püksi lapit ol'lit lahti.
Villenaa! villenaa! villenaa!
Kaale'ga Mihkel kaavanaa!

Ja sis, kui Uduvere külast läbi lätsivä: tuuleveske juuske ja möldre jahvat ja kuulis mängumehi tulevat. Mölder pööris tantsma, ja veske jooksis ja nii kaua kui ta palama läts — ja ise tansip ja näitap kääga, et heida pääle — teisele mehele näitap kääga, ei ütle, aga teine ei saa aru — ise tansip! (Mölder.)

¹ Sündsustunde vastast leiab ka J. Truusmann ja tungib väljaandele teravalt kallale (Valgus 20. III 1887, nr. 12, lk. [2], vg. [2]).

Ja rüälõikaja nurme pääl põimseva rüga, ja peremees kuuleb mängu, et:

Ai Pooli Ansu Tooma Tiiu,
Tiimu Toht ol'l pōrandal —

Ja tansma. — Ja muist eemal hainamaal haine võtman ja kuuleva mängu, et:

Ai Pooli Ansu Tooma Tiiu —

ja pöörva ka tansma ja tansiva kas issand halesta!

Ja veski läts palama — kurat palot maha. Sis tuu teine peremees võttis loogu ja tuu pööras ka tansma.

Ja vanainemise¹ kuulsi kah, et mängumehe', kes läiva küläst läbi — vanainemise', kes tõbevoodin olliva, nuu' leiva jalaga sāngi otsalauda vasta ja laulsiva ka:

Ai Pooli Ansu Tooma Tiiu.

Jah, lätsiva küläst läbi. Vat sääratsit mehi ei ole! Terves ilmas ei ole sääratsit!

Peräst kaieva: mis me tennü olemme! Veski palotetu, rüävihu' tallatu, hain sõkutu. — Ei ole midagi teta — kahju mis kole. — Vat mis hull pia tegi!

Ütle venelase moodi: «Mul oli kolm lotja, voť kurat, — kõik p - - - n!»¹ — Äh-äh-äh (Naerab ise).» (ERA II 35, 303/7 (6) < Võnnu, Kastre-Võnnu v. — R. Viidebaum < Jaan Luik, 60 a. (1931).)

Süda raamatu mõju on tulnud käesolevais kommentaarides märkida mitmel puhul. Samast raamatust on peaaegu täielikult võetud ka V. Mägi üks tekst (Veske 3, 39/40 (1) < Saaremaa). Süda järgi ilmub ka Hookivi lugu ühes ajalehe matkakirjelduses (Jalutuskäik hoo- ehk hobusekivile. Meie Maa 26. VII 1922, nr. 56, lk. 2).

«Suure Tõllu» saamisloo kohta avaldab Süda ise veel järgmist:

«Sõnake Suur-Tõllust.

Lubage mulle, austatud lugejad, et teiega sündinud saarlasena Saare keeles, aga üleüldises meeles natuke kõnelen. — Teie mäletate ehk veel, et selleaastase «Postimehe» 17. numbris keegi austatud «W. R.» «Saaremaa vägimehest Suur-Tõllust» lahke osavõtmisega kirjutas. Sellele tahtsin omalt poolt veel mõned sõnad juurde salvaža.

Sest on pääle 55 aastat juba mööda, kui ma alles püksata, paljajalgne mehike olin (Saare ema ei mõtelnud sel ajal iialgi selle pääle enne oma pojale püksisid teha ega kingi jalga anda, kui 7, kui 10 aastat seljas oli), kui ma Suure Tõllu pilti hakkasin nägema. Aga küll oli see pilt, mis vanem rahvas omas jutus mulle ette maalis! Mees, kes sääil seisis, oli koletu suur ja selle järele ka tema jõud ja teod, nõnda et hirmu pääle ajas. — Aega mööda aga, mida suuremaks ma kasvasin, seda vähemaks jäi tähendatud pilt rahva jutus. Kui ma karjapoisi ameti ausal viisil ära pidasin ja muule tööle juba kõlbasin, panin ma kokkudes imeks, et Tõllu pildi maalijaid üsna vähe leida oli, ja kui ma kellegi käest Tõllu järele pärisin, sain sagedasti vastust: «Ma teadsin tast õige palju ja imeasju, aga olen kõik näljaga alla neelanud, mistarvis tühja meeles pidada?» — Kui ma tasaharva niisuguseid vastusi olin saanud, siis kohutas mind kartlik mõte ja hüüdis mulle kõrva sisse: «Uus aeg surmab Tõllu ja unustuseudu varjab tema pildi nõnda kinni, et aasta viie-kuuekümne pärast Tõllu enam olnudki ei ole.» Võtsin siis nõuks kõik lapsepõlised ja poisikese-ajalised teadused kirja panna, korjasin

¹ Vanamees jutustas selle loo suure hoo ja paatosega. Kas ta selle on ise fantaseerinud või kustki kuulnud, seda ei tulnud meele küsida. Vast saab seda hiljem teada, kui lähen sinna tagasi. — Ennem ta laulis meile laulud üksikult, kuid ühendas nad kohe teatud tsükklisse, eeslauluks, pärislauluks ja valsilooks. See jutt pidi nagu ühte siduma laulud ja jutusündmustiku üheks tervikuks. — *Üleskirjutaja märkus.*

ja korjasin, mis iganes võimalik, veel juurde, aga unustuseudu läks iga aastaga paksemaks. Kui nägin, et aeg selles asjas paremat arutust ei toonud, ja kui ma just selle asja pärast teise peresse või küllasse pidin minema, et säääl Tõllu üle järele pärida, siis tulid kõht ja teised liikmed mulle uludes vastu, kes ulgudes hullemad kui Napoleoni soldatid Borodino väljal, mu kõrvad tuliseks tagusivad ja mind võimatuks ära võitsivad — muud kui tagane. Niisugune võitlus sundis teist nõu otsima. Leppisin silmakirjaks kõhu ja teiste liigetega ära ja võtsin nõuks sõpradele kirjutada, kas ehk nemad ei teaks mulle Tõllust midagi sõnuda. Uksainus austatud ja armas ametivend J. W. võttis minu palvet kuulda ja saatis mulle ühe loo, — mõned koguni pilkasivad päälegi, üteldes: «Näe, mes sa ka taga ajad, kud poleks muud ametit!» Lootus, sel teel rohkem kaasehitajaid leida, ei läinud täide. Uut nõu otsima. Leidsin. Andsin korjandused, mis siinamaale olin teinud, trükki, lootes, et siis ärksamad rahvamehed saavad appi tulema, kui näevad, kui puuduline Tõllu pilt veel on. Raamatuke «Saaremaa vägimees Suur Tõll» leidis nii lahkete vastuvõtmist, et mõne aja pärast seda kuskilt enam saada ei olnud. Suur Tõll oli rahva seas, kellest ta ju välja kasvanud, üsna armastatud võoras, aga uusi teadusi, nii kui ma lootnud olin, ootsin ilmaaegu. Paari aasta jooksul sain üheainsa loo «Hookivi», ja sedagi ühe Kuresaare linna ausa kodaniku, sündinud sakslase käest.

Raamatukese «Suur Tõll» esimene trükk oli otsas ja tema toimetaja hoidis ennast Saare põõsastikus pelgus, häbenedes, et nii puudulikku ja käsil tööd ilmale avaldanud. Ikka tungivamalt käisivad jutuarmastajad ja kõige rohkem raamatukauplejad, kes minust vähegi viderikus märku saanud, mu pääle, et peaksin Tõllu teist korda trükki andma. Pika nõupidamise järele kutsusin mõlemad jalad seltsi ja pidin linna poole kõmpima, et trükkijaga Tõllu üle rääkida. Aga! — säääl tuli tühi rahakott mulle vastu ja sünas mind nõnda läbi, et kõik himu Tõllu uuesti trükki anda kui vette ära kadus. Pöörsin ümber, tuln koju, istusin raiepaku otsa maha ja oleksin, pääd põlvede pääle toetades, nutnud, kui seda tempu oleksin mõistnud. Säääl läks uks lahti ja sisseastuja laulis linnukeel:

Mis sa nudres nuttu mängid,
põlvede pääl pääd sängid?
Näita nakkis oma nägu,
Saare taadi tähtsat tegu:
ise Tõllu toimetaja,
lustiline luuletaja,
nüüd sa nudres nuttu mängid,
põlvede pääle pääd sängid.
Tere! tere! hallikene!
Julgust! minu kallikene!
Halli habet austakse,
koormakandjat kumardakse.

Sisseastuja oli Saare Riidu, kes oma julge, rõõmulise, lahke palgega ja teretusega kõik kurba meelt minust eemale peletas. Teisel hommikul sõitsin Kuresaare linna, säääl juhtusin Tallinna raamatukaupleja herra Pihlakaga kokku ja ajasime asjad nii kaugele, et Tõllu teine trükk tema kulul pidi ilmuma. — Ma rõõmustan väga teise trüki üle, sest mu ootus ja lootus näitab õitsemahakkavat. Juba on mulle viis kena elujuhtumist Tõllu elust kätte saadetud ja pääle nende veel väikesi riismekesi ja lapikesi, mis Tõllusse puutuvad, Tõllu pildi maalimise juures aga pildi värvi tublisti ülendama saavad. Siiski täieliku pildi maalimiseks puudub veel palju, palju materjali. Selleks aga ei ulata ühe inimese jõud. Sellepärast palun siis kõiki ausaid Saare, Muhu, Hiiumaa ja Ülemaa vendi ja õdesid, kõiki, kes eestlaste vanavarast lugu mõistavad pidada: olge hääd, osavõtlikud sõbrad ja kallid kaimud — tulge appi Tõllu tubli pildi tarvis kivisid ja palkisid kokku kandma. Iseäranis teie, saarlased, muhulased ja hiulased, võtke labidad kätte, kaevake ümber kõik vana muinasvalla muld! Teie saate imetlema, mis kulda ja kallid kivisid teie leidma saate, mis Tõllu pildi sees kaunisti särama saavad. On ju Tõll ometi liha teie lihast ja luu teie luust ja tuksub tema soontes süda-saarlaste veri, — kas ei peaks meie temale siis mitte ausammast üles ehitama, nii kui Ülemaa kaimud ja suguvendalised Soome velled seda oma kangelastele on teinud? Üles siis ühisele tööle, kangema kangelase kaunimale kujutusele! Pistke kirja, mis teie Tõllust kuulnud ja kuulete ja saatke minu kätte hoida ja pruukida, ma saan teile kviitungi ajalehtedes andma ja aitäh! ütlema, pärast aga Suure Tõllu kolmanda trükis kasudega tagasi maksta.

Ka tähendan siinsamas juba ette, et ma kolmandas trükis teistes keeldes ilmunud tüdik Tõllust, nii palju kui kätte võin saada, tahan tähelepanemise alla võtta ja ausa Suure Tõllu arvustaja «W. R.» nõu järele kõik pahad paised ja üleliigse liha armuta maha lõigata ja lõigata lasta, mis üksnes selle läbi tema külge kasvama on jäänud, et ma Suurt Tõllu just nõnda pakkuda tahtsin, kudas ma rahva suust kuulnud olin.

Veel kord Saare vennad ja õed! ärgake tööle! Saaremaal on vanavara küll. Aga vähe on teda siit välja kaevatud, nõnda kudas austatud suguvenna ja korjaja-kangelase dr. J. Hurti aruannetest näha võib. Ma tunnen küll neid põhjusi, mis teid takistavad üleüldisest tööst osa võtma. Eks ole need ärksamate Saare poegade juures suuremalt jaolt needsamad, mis mindki Suure Tõllu materjali korjamise ja trükkimise juures õige kimbatusesse ajasivad? Aga tõsine tahtmine ja õige isamaa-armastus võidavad kõik ära. Sellepärast siis: Astugem ühisele tööle ja ehitagem oma Tõllule ausammas, mis meie ajaloos kuulsa Saare vääriks on.

Kõigile lahketele kaastöötajatele sõbralikult vastu tervitades aupaklikult

P. Südda.»

(Postimees 28. VII 1890, nr. 83, lk. 1—2.)

Peatükis «Tõllu poeg õpib viiulimängimist» kõneldakse torupillimängimisest kui survivevahendist mahajäänud lõikajale. Torupillist seesuguse survivevahendina on palju kõnet ka kirjanduses, näit.: J. Chr. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, lk. 27, 215; J. Chr. Petri, *Neuestes Gemählde*, lk. 438 jj.; A. W. Hupel, *Topographische Nachrichten II*, lk. 290; K. B ü c h e r, *Arbeit und Rhythmus*, lk. 326 jj., jm.

On tõenäoline, et torupill sunnivahendina algselt oli seotud ka jõuandmise uskumusega, nagu muusikal primitiivsete rahvaste juures on olnud maagiline tähendus. Vrd. näit. laplaste nõiatrumm jm. (Heinitz, lk. 7—10; 50). Rütmi ja töö suhteist vt. K. B ü c h e r, *Arbeit und Rhythmus*.

Peatüki «Tõll ehitab Mustjala ja poeg Kihelkonna kirikut» kohta võib märkida veel: Kihelkonna praegune kirik pärineb XIV sajandist, vahepeal ümber ehitatud. Torn tehti alles 1897.—1899. a. Kirikust eemal asetsev kellatorn on ehitatud 1638. a. (Vt. *Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland*.)

M. K ö r b e r, *Der öselsche Nationalheld*.

Martin K ö r b e r (1817—1893) oli saksa rahvusest kirjamees, töötas Kuressaares õpetajana ja hiljem (1846—1875) Ansekülas pastorina. On avaldanud ka rea eestikeelseid raamatuid ja 8 eestikeelset luuletuskogu. Tundes huvi lokaalajaloo vastu, avaldas ta kolm köidet «Oesel einst und jetzt», millest teine köide, ilmunud posthuumselt 1899. aastal, toob ka hulgaliselt andmeid Suure Tõllu kohta, mis pärinevad nähtavasti rahvasuust, osalt aga siiski kirjandusest (näit. C. R u s s w u r m, *Sagen aus Hapsal*), omajagu on ta mõjutatud ka Süda teosest.